

36. Мамиров О.У. Илк ўрта асрларда Уструшона аҳолисининг зоолатрик саждалари (археологик ва этнологик материаллар асосида). “Жиззах воҳаси – Марказий Осиё цивилизацияси тизимида (қадимги даврдан ҳозиргача)”. Жиззах, 2020.

СУРХОН ВОҲАСИДАГИ ЮЗЛАРНИНГ ҲУДУДИЙ ЖОЙЛАШУВИ ВА ЭТНИК ТАРИХИДАН ЛАВҲАЛАР

Дуланов Отабек Юлдашевич,
Термиз давлат университети
Жаҳон тарихи кафедраси ўқитувчиси

Аннотация: Мақолада Сурхон воҳасидаги юзларнинг ҳудудий жойлашуви ва этник тарихи ҳақида сўз боради.

Калит сўзлар: юзлар, Сурхон воҳаси, ўзбек уруғлари, Қарға, Иярчи, Қўса, Потас, ҳудудий жойлашуви, этник тарихи.

Аннотация: В статье рассматривается территориальное расположение и этническая история ликов в Сурханском оазисе.

Ключевые слова: лица, Сурханский оазис, узбекские роды, Кроу, Иярчи, Коса, Потас, территориальное расположение, этническая история.

Abstract: The article deals with the territorial location and ethnic history of faces in the Surkhan oasis.

Key words: faces, Surkhan oasis, Uzbek clans, Crow, Iyarchi, Ko'sa, Potas, territorial location, ethnic history.

Юзлар қўнғиротлар каби ўзбекларнинг энг катта уруғларидан бири бўлиб, Сурхон воҳасида уларнинг қарапчи ҳамда туркман-юз гуруҳлари яшайди. Улар асосан Шўрчи, Олтинсой, Денов ва Узун туманларида истиқомат қиладилар.[7.Б.203]

Юзларнинг Марказий Осиёга келиши, ижтимоий турмуши ва ҳўжалиги ҳақида ўз даврида Н.А. Маев, Н.А. Аристов, В.В. Бартольд, В.И. Липский, Л.П. Потапов, И.П. Магидович, Х. Дониёров, Б.Х. Кармишева каби олимлар ўз ишларида тўхталиб ўтганлар. Х. Дониёров «Ўзбек халқининг шажара ва шевалари» китобида Тошкент, Сирдарё ва Самарқанд вилоятларидан олинган маълумотлар асосида юзларнинг қарапчи, марқа боласи, режаб боласи каби уч гуруҳини келтириб ўтади. [2.Б.86]

Б.Х. Кармишеванинг таъкидлашича, туркман-юзларнинг Сурхон-Ҳисор воҳасига келиб қолиши борасида учта қараш мавжуд: биринчиси, қўнғиротлар каби «орқа юртдан»; иккинчиси, авлодлари юрти Ўратепа ва Нуротадан. Соҳибқирон Амир Темур даврида Сурхон воҳасида Туркман дашт мавжуд бўлиб, ривоятларга қараганда, Туркман дашт Амир Темур отасининг қўрғони бўлган; учинчиси, Султон Санжар мозий томонидан юзта туркман кўчириб келтирилган. Шунинг учун улардан тарқалган авлодлар юз (жуз), яъни туркман-юз деб номланган. [6.Б.323] Сурхон воҳасидаги юзлар ўзларининг ота-боболари Жиззах ва Самарқанддан кўчиб келганлигини айтишади. Х. Дониёровнинг таъкидлашича, самарқандлик юзларнинг авлод-аждодлари асли Ҳисор-Қўлобдан келган. [2.Б.86]

1924 йилги аҳоли рўйхатида асосланиб И. Магидович қуйидаги маълумотларни тақдим этади. Ўзбек уруғлари орасидан «Қирқ юз» деган уруғлар иттифоқини (бирлашмасини) ажратиб, уларни қандайдир ҳарбий маънога эга бўлган уруғлар иттифоқининг қолдиғи, деб ҳисоблайди ва бу иттифоқдаги баъзи гуруҳларни ҳам кўрсатиб ўтади: марқа (Кофирниҳон воҳасида), хитой-юз (Қоратоғдарё водийсида), қарапчи (Сурхондарёнинг юқори оқимида), қирқ (Қашқадарё ва Самарқандда) ва юз (Самарқандда). И.Магидович этнографик ҳисобот маълумотларига таяниб, юз уруғининг Фарғона, Ҳўжанд ва Тошкент вилоятларида ҳам истиқомат қилганлигини таъкидлайди. Биз ўз тадқиқотимизда бу уруғлар иттифоқини қуйидаги илмий асосланган бўлимларга ажратиб ўргандик. Қарапчи ва марқадан ташқари, сўров натижаларига асосланиб, биз юз уруғи таркибига яна иккита уруғни киритдик: вахтамға-

ли (ёки бахтамғали) ва жилонтамғали. Сўровлар натижасида бу икки уруғ яна майда даҳаларга бўлиниши аниқланди:

Юз-жилонтамғали

1. Қарға	5. Болахўр
2. Иярчи	6. Йўрға
3. Кўса	7. Боғанали
4. Потас	8. Қоратамғали

[13.2021].

Қайд этилган кесовли ва қозиёқли уруғлари хусусида Н.Ф. Ситняковский тузган ўзбекларнинг қўнғирот уруғи генеалогик жадвалида қозиёқли ва кесовли вахтамғали қабиласи таркибида, кўса эса қўштамғали таркибида кўрсатилади, қозиёқли эса, биз юқорида қайд этганимиздек, қўнғирот уруғи таркибида гавдаланади. И. Магидовичда ҳам қозиёқли қўнғирот уруғи таркибига киритилган. Юз уруғининг майда гуруҳларига ҳам одамларнинг лақаби бўйича номлаш одат бўлган. Шўрчи тумани Қўлтепа ва Тўла қишлоқларида истиқомат қилувчи 81 ёшли Бердиев Тойир ва 72 ёшли Исмоилов Хурсандлар берган маълумотларга кўра, юз уруғи таркибида қўйидаги майда гуруҳлар ёки лақаб билан айтиладиган уруғ-қариндош жамоалари бўлган: 1. Халфабачча (устага тааллуқли бола, шогирд). 2. Юнғабачча (жун босган бола). 3. Сарибачча (сарик бола, сарик кишининг боласи). 4. Кўса (соқоли йўқ). 5. Банғибачча (наша чекадиган кишининг боласи). 6. Калбачча (сочи йўқ кишининг боласи ёки сочи йўқ бола) ва ҳоказо.

Юз уруғи тўғрисидаги маълумотлар қадимий манбаларда учрамайди. Ёзма манбаларда на турк, на мўғул қабилалари таркибида бу уруғ ҳақида фикр юритилмайди. Хусусан Сурхондарёга қандай келиб қолганликлари ҳақида ҳам аниқ илмий этнографик манбалар ҳозирча тўлиқ ёритилмаган. Фақатгина ўзбекларнинг юз уруғи XVII асрдан бошлаб Бухоро, Самарқанд, XVII асрдан бошлаб Хўжанд ва Ўратепада яшаган аҳоли таркибида яшаганлиги баъзи бир манбаларда қайд этилган. Қайд этилган маълумотларга асосланиб ҳамда тадқиқот ва сўровлар натижасига таяниб, юз уруғи Сурхондарё вилоятига Бухоро ва Самарқанд ҳудудларидан кўчиб келиб жойлашган, деган мулоҳазани билдириш мумкин. Чунончи бу борада юқорида эслатиб ўтилган Шўрчи туман Тўла қишлоқ фуқароси Исмоилов Хурсанднинг маълумотига кўра, қачонлардир юз уруғи «Қирқ юздан» ажралиб чиққан ва Жиззахдан кўчиб келган. Бошқа далилларга келсак, уларнинг шеваси, бизнинг кузатувларимизга қараганда, қўнғиротларнинг шевасидай, яъни улар ҳам «ж»лаб кипчоқ лаҳжасида гапиришади.[14.2021]

Вахтамғалининг алифли уруғи Жиндибулоқ (Олтинсой тумани)да, кесовли уруғи Ободон, Толли (Шўрчи тумани) ҳамда Ҳазорбоғ (Денов тумани)да, жориқбош уруғи Ялти ва Совжиронда, қозоқ уруғи Миришкор ва Олатемирда, қўштамғали уруғи Култепада, қозоёқли уруғи Хўжасоат, Қумпайкал, Тўхтамиш, Лўкка (Олтинсой туманида), бўғажили уруғи Ҳайрабод (Денов тумани)да ва бошқа ҳудудларда яшайдилар. [12.2019]

Жилонтамғалиларнинг кўса уруғи Тўла, Олатемир (Шўрчи тумани), Пахтакор, Иккираз, Дегрез (Олтинсой тумани), иярчи уруғи Охунбобоев, патос уруғи Хидиршо, Дуғоба, Иккираз, Мормин, Сайрак, Қоратепа, Жолти, Мўминқул (Олтинсой тумани) да, болахўр уруғи А. Сафаров фермер хўжаликлари уюшмаси (Шўрчи тумани)да, Сайрак (Олтинсой тумани)да, қарға уруғи Толли фермер хўжаликлари уюшмасида, йўрға уруғи Ижтимоиёт фермер хўжаликлари уюшмасида, боғонали уруғи 8-март фермер хўжаликлари уюшмаси (Денов тумани)да, Боштепа (Шўрчи тумани)да, қоратамғали уруғи Регар атрофларида яшайдилар.

Вахтамғали уруғининг юқорида 8 уруғга бўлинишини таъкидлаган эдик. Вахтамғалининг алифли уруғи беш ота алифли деб – бўкай, какувот, бешботир, болхи, чулуққа бўлинган.

Қозоқ уруғи тўрт ота қозоқ деб – кўк калабош, кирмоли, ўнтўрт, гўрга сиғмасга бўлинган.

Қозоёқли уруғи ўн ота қозиёқли деб – туяжақ, кўрновуз, ҳайитқорақош, галаҳая, қовчин, олчин, паритўп, куябош, калтўп, гўрховга бўлинган.

Кесовли уруғи тўққиз ота кесовли деб – халфабачча, калбачча, қозибачча, сарибачча, жунбачча, чолишбачча, ойнакўз, гўрга сиғмас, бадирга бўлинган.

Уруғларнинг бу каби номланишида ўтмишда бўлиб ўтган воқеа-ҳодисалар сабаб бўлган. Масалан, қозоёқли деб номланиши ҳақида халқ орасида шундай ривоят мавжуд: «Сирдарёда бир подшо бўлиб, қозиси билан ер-сув масаласида тортишиб қолади. Аҳолининг маълум қисми қозини қўллаб-қувватлайди. Подшо қозини ўлдирмоқчи бўлганда, подшоликда хизмат қиладиган бир киши қозига подшонинг ниятини айтади. Шунда қози ўзининг тарафдорлари билан тунда подшолик ҳудудидан қочади. Ҳозирги Сурхондарё ҳудудларига келиб жойлашади. Қозоёқлилар қози билан келган кишилар авлодидир». [13.2019] Юзнинг катта уруғларидан яна бири бу қаробчи уруғи бўлиб, қаробчилар Олтинсой туманининг Обшир, Чуқур Обшир, Жобу, Дегрез, Овчи, Зардақўл, Тўхтамиш, Чинор, Бодиҳаво қишлоқларида, Шўрчи ва Денов туманларининг Охунбобоев фермер хўжаликлари уюшмасида яшайдилар.[14.2022]

Қаробчи деб номланиши ҳақида шундай ривоят бор: «Амир замонида 40 та қароқчи бўлиб, бу қароқчилар амир ясовуллари томонидан қўлга олинади. Қароқчиларни ўлдиртиришга амирнинг кўзи қиймайди. Чунки уларнинг ҳар бири бир юртга бек бўладиган соғлом, бақувват йигитлар бўлган. Шундан сўнг амир буларнинг ҳар бирини бир қишлоққа бошлиқ қилиб жўнатган. Шундан тарқалган бу уруғ қароқчи сўзининг бузилиб талаффуз қилинишидан қаробчи деб аталиб кетган». [12.2019] Қаробчилар бир неча уруғга бўлиниб, гардон, чичқоқ, холмат, кўкан, ашурбек, жаҳастуби, гадойхўжа уруғларидан иборат. Қаробчиларнинг Сурхон воҳасига келишини Сўфи Оллоёр билан боғлайдилар. Қаробчилар у киши билан бирга Каттақўрғондан келишган деб, эътироф этишади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Асқаров А. А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Тошкент: O'zbekiston, 2015. – 680 б.
2. Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. –Тошкент, 1968. –Б. 86.
3. Жабборов И. М. Ўзбек халқи этнографияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – 312 б.
4. Жабборов И. М. Ўзбеклар: турмуш тарзи ва маданияти (этнотарихий лавҳалар). – Тошкент: Ўқитувчи, 2003. – 208 б.
5. Ситняковский Н.Ф. К генеалогической таблице узбекского рода Кунгирад // ИТОР-ГО. Т. VII. –1907. – С. 17.
6. Кармышева Б. Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – М.: Наука, 1976. – 323 с.
7. Материалы по районированию Средней Азии. Кн. 1. Территория и население Бухары и Хорезма. Ч. 1. Бухара. –Ташкент: Гос. Изд., 1926. –С. 203.
8. Норбоев Н. Ўзбек элининг қабила ва уруғлари ҳақида. – Тошкент: ИРИЦ, 1997. – 86 б.
9. Турсунов С.Н. Ўзбекистонда этник қадриятлар ва миллий-маданий мерос. // профессор-ўқитувчиларининг илмий назарий конференцияси материаллари. – Тошкент: Университет, 2000.
10. Турсунов С.Н. ва бошқалар. Сурхондарё тарих кўзгусида. – Тошкент, 2001. –384 б.
11. Шониёзов К. Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001. – 462 б.
12. Дала ёзувлари. 2019 йил. Шўрчи тумани Шалдиروق қишлоғи
13. Дала ёзувлари. 2020 йил. Шўрчи тумани Тўла қишлоғи, 2020 йил. .Олтинсой тумани Дегрез, Жобу, Тўхтамиш, Обшир, Чуқур Обшир, Зардақўл, Чинор, Бодиҳаво қишлоқлари. 2019 йил. Денов тумани Охунбобоев жамоа хўжалиги.
14. Дала ёзувлари. 2019 йил. Олтинсой тумани Чуқур Обшир қишлоғи.